

VENVS CAELESTIS NA MONETACH JULII SOEMIAS – PROBLEMY INTERPRETACJI W KONTEKŚCIE HISTORYCZNYM

ANITA SMYK

ABSTRACT (*Venus Caelestis* on the coins of Julia Soaemias – problems regarding their interpretation in the historical context): This article concerns the coins of Julia Soaemias, the niece of Julia Domna and mother of Emperor Elagabalus, on the reverse of which the goddess Venus is depicted. The paper discusses the iconography and ideology of the coins and attempts to determine the role of this Roman goddess with regards to the self-presentation of Julia Soaemias, especially in the context of her son's religious activities.

KEYWORDS: ancient Rome, Severan Dynasty, Julia Soaemias, Venus, Roman coinage

SŁOWA KLUCZOWE: starożytny Rzym, dynastia Sewerów, Julia Soemias, Wenus, mennictwo rzymskie

Analiza przekazów źródłowych dotyczących członków dynastii Sewerów (193–235) sugeruje niezwykle wysoką pozycję kobiet pochodzących z Syrii, tzw. „syryjskich cesarzowych”¹. Oczywiście nie chodzi o pozycję formalną, która by wynikała z konkretnych uprawnień politycznych czy administracyjnych, lecz o bezprecedensową obecność tych kobiet w życiu publicznym². Na pierwszy plan, nie tylko wśród seweriańskich kobiet, lecz wszystkich cesarzowych, wysuwa się Julia Domna, żona założyciela dynastii, uhonorowana niezwykle rozbudowaną tytulaturą³. Poniższe rozważania dotyczą monet wybitych przez Heliogabala (*Elagabalus*, 218–222), na awersie których wyobrażono jego matkę Julię Soemias (*Iulia Soaemias*)⁴, siostrzenicę Domny, na rewersie zaś przedstawiono boginię Wenus. Analiza emisji pod względem ikonograficznym, a przede wszystkim ideologicznym, ma na celu określenie roli tej rzymskiej bogini w „prezentacji” Julii Soemias⁵, szczególnie w kontekście działań religijnych jej syna.

Bogini Wenus

Od *Venus Obsequens*, której Fabiusz Gurges (*Q. Fabius Maximus Gurges*) w 295 r. przed Chr. miał ufundować świątynię w Rzymie, rzekomo z grzywien nałożonych na rzymskie matrony skazane za cudzołóstwo⁶, przez *Venus Ericina*, uczczoną budową świątyni w 215 r. przed Chr. przez Fabiusza Maksymusa (*Q. Fabius Maximus*)⁷, do schyłkowych lat Republiki Rzymskiej

¹ Przykładowo patrz: Kettenhofen 1979; Skiendziel 2009; Rowan 2011; Günther 2016; Nadolny 2016; Okoń 2018; Smyk 2021.

² Günther 2016, 116; Marzo 2019.

³ Okoń 2012, 7. O Julii Domnie patrz: Baharal 1992; Lusnia 1995; Gorrie 2004; Levick 2007; Langford 2013; Royo Martínez 2017; Bertolazzi 2019; Conesa Navarro 2019a.

⁴ Conesa Navarro 2019b. Królczuk (2019, 38) błędnie podaje, że Julia Soemias była wnuczką Julii Domny „granddaughter of empress Julia Domna”, jednak ta informacja wynika z błędów edytorskich publikacji.

⁵ Autorka używa odniesień katalogowych wzorowanych na publikacjach z zakresu numizmatyki (przykładowo patrz: Lusnia 1995; Kluczek 2009; Royo Martínez 2019), podając w opisie imię augusty, a nie imię cesarza, który te monety wybił. Podkreśla równocześnie, że oczywistym jest, iż eminentem monet był cesarz, nie zaś kobiety z rodziny cesarskiej. Wyjaśnienie to odnosi się również do występujących w tekście sformułowań, np. „emisje Julii Soemias”, itp., które należy rozumieć jako emisje Heliogabala, na awersie których przedstawiono augustę.

⁶ Liv. (Periochae) X 31: *Eo anno Q. Fabius Gurges, consulis filius, aliquot matronas ad populum stupri damnatas pecunia multavit; ex quo multatio aere Veneris aedem quae prope circum est faciendam curavit*; Staples 1998, 89.

⁷ Liv. (Periochae) XXII 10: *Veneri Erycinae aedem Q. Fabius Maximus dictator vovit, quia ita ex fatalibus libris editum erat ut is voveret cuius maximum imperium in civitate esset*; o Wenus Eryceńskiej patrz: Rives 1994; Franczak 2009.



Fig. 1. RRC 359/2. Denar, Italia. Aw.: L·SVLLA. Rew.: IMPER ITERV [BM inv. 2002,0102.2840]

Wenus w odbiorze społecznym przeszła nie-samowitą przemianę⁸. Stała się niejako „sztandarem”, pod którym walczyli zwycięscy wodzowie. Sulla (*L. Cornelius Sulla*) w 82 r. przed Chr. ofiarował Afrodycie w Afrodyzji (*Aphrodisias*) złotą koronę i podwójny topór jako *ex-voto*⁹. Co ważniejsze, na dowód wsparcia bogini przyjął przydomek *Felix*¹⁰. Swoją związek z boginią potwierdził wybiciem monet, na awersie których przedstawiono głowę Wenus w diademie i Kupidyna trzymającego gałąź palmową [Fig. 1]¹¹.

W kontekście walk o władzę Wenus nabrała nowego, politycznego znaczenia, wtedy też zaczęła być określana jako *Felix*, *Victrix* i *Genetrix*¹². Pompejusz (*Cn. Pompeius Magnus*) miał odnieść swoje zwycięstwa na Wschodzie dzięki opiece *Venus Victorix*, której odwdzieczył się, fundując świątynię w swoim teatrze¹³. Do niecodziennej rywalizacji doszło w czasie konfliktu



Fig. 2. RRC 480/4. Denar, Rzym. Aw.: CAESAR·IMP. Rew.: L·AEMILIVS BVCA [BM inv. 2002,0102.4687]

Pompejusza z Cezarem (*C. Iulius Caesar*), gdy obaj wodzowie odwoływali się do tej samej bogini, lecz z różnymi epitetami¹⁴. Podkreślić należy, że Cezar wyprowadzał pochodzenie *gens Iulia* od *Venus Genetrix*, a dzięki temu, że była ona matką Eneasza, potwierdzał także „trojański rodowód” Rzymian¹⁵. Po pokonaniu Pompejusza Cezar ufundował w 46 r. przed Chr. świątynię dedykowaną *Venus Genetrix*¹⁶. Jego działania znalazły swoje odbicie również w mennictwie, czego dowodem są liczne emisje odwołujące się w swojej ikonografii do tejże bogini [Fig. 2]¹⁷.

⁸ O Wenus w okresie republikańskim patrz: Schilling 1954; o recepcji mitów Wenus/Afrodyty w kulturze grecko-rzymskiej patrz: Clark 2015.

⁹ App. *BC I* 97: ἔπεμψε δὲ καὶ στέφανον χρύσειον καὶ πέλεκυν, ἐπιγράψας τὰδε: “τόνδε σοι αὐτοκράτωρ Σύλλας ἀνέθηκε, Ἀφροδίτη, ᾧ σ’ εἶδον κατ’ ὄνειρον ἀνὰ στρατιὴν διέπουσιν τεύχεσι τοῖς Ἄρεος μαρναμένην ἔνοπλον”; patrz także Vollenweider 1958–1959.

¹⁰ Plu. *Sull.* 34.2: τοῦτο γὰρ ὁ Φηλῖξ μάλιστα βούλεται δηλοῦν αὐτὸς δὲ τοῖς Ἑλλήσι γράφων καὶ χρηματίζων ἑαυτὸν Ἐπαφρόδιτον ἀνηγόρευε, καὶ παρ’ ἡμῖν ἐν τοῖς τροπαίοις οὕτως ἀναγράφεται “Λεύκιος Κορνήλιος Σύλλας Ἐπαφρόδιτος”; Rowan 2012, 12.

¹¹ Pierwsze emisje wiążące go bezpośrednio z *Felix* datowane są na 54 r. przed Chr., patrz RRC 426/1; patrz także: Kluczek 2013.

¹² Jeličić-Radonić 2011, 385. Szerzej o wzroście znaczenia Wenus oraz jej różnych aspektach patrz: Conesa Navarro, Smyk 2022, 176–179.

¹³ Plin. *Nat.*, VIII 7: *Pompei quoque altero consulatu, dedicatione templi Veneris Victoris*; patrz także: Hill 1944.

¹⁴ O szczególnym rodzaju rywalizacji patrz: Sansom 2020.

¹⁵ Suet. *Iul.* 6.1: *Amitae meae Iuliae maternum genus ab regibus ortum, paternum cum diis immortalibus coniunctum est. Nam ab Anco Marcio sunt Marci Reges, quo nomine fuit mater; a Venere Iulii, cuius gentis familia est nostra. Est ergo in genere et sanctitas regum, qui plurimum inter homines pollent, et caerimonia deorum, quorum ipsi in potestate sunt reges.*

¹⁶ Grossi 1936.

¹⁷ Przykładowo: RRC 458/1, 468/1, 480/3, 480/7.

W okresie Cesarstwa Venus została powiązana z cesarską linią dynastyczną. Bogini przypisywano cechy matczyne związane z legitymizacją władzy, a przede wszystkim z koniecznością posiadania potomka, który odziedziczy tron. Epitety bogini: *Felix* i *Victrix*, kojarzące się ze zwycięstwami militarnymi zapewniającymi pokój, pozostały nadal w użyciu, lecz przejęcie władzy przez dynastię julijsko-klaudyjską, wywodzącą swój rodowód od Venus, spowodowało uwydatnienie aspektów macierzyńskich bogini poprzez określenie *Genetrix*. Ideę płodności, zapewniającej ciągłość władzy, podjęły w swoim mennictwie późniejsze dynastie cesarskie¹⁸.

Kontekst historyczny

Wydawało się, że zamordowanie 8 kwietnia 217 r. Karakalli (*Caracalla*, 211–217)¹⁹, który nie pozostawił po sobie następcy, położy kres dynastii Sewerów. Według anonimowego autora biografii Makryna (*M. Opellius Macrinus*, 217–218), zawartej w zbiorze *Historia Augusta*, cesarz został zabity w wyniku zdrady, której dopuścił się *praefectus praetorio*. Makryn, aby oczyścić się z zarzutu zabójstwa cesarza, miał rozpuścić pogłoski o spisku żołnierzy²⁰. Według tej narracji powodem niezadowolenia armii było bratobójstwo²¹ oraz kazirodcze relacje Karakalli²².

W tym samym miesiącu w Antiochii zmarła Julia Domna²³. Decyzją nowego cesarza siostra zmarłej augusty Julia Meza (*Iulia Maesa*) została usunięta z dworu i wróciła do rodzinnej Emesy²⁴. Herodian podkreśla jej rolę w przywróceniu władzy dynastii Sewerów. W związku z tym, że podstawą ewentualnych roszczeń do tronu było pokrewieństwo wyłącznie w linii żeńskiej (przez Julię Domnę), Meza miała twierdzić, że ojcem jej wnuka Heliogabala był Karakalla, który utrzymywał stosunki seksualne z jej dwiema córkami, gdy mieszkały na dworze cesarskim²⁵. Należy zwrócić uwagę na fakt, że o ile rzeczywiście pogłoski te narażały reputację Julii

¹⁸ Conesa Navarro, Smyk 2022, 178–179.

¹⁹ Cass. Dio LXXIX 4.

²⁰ *HA Macr.* 4.7–8; dyskusja wraz z literaturą patrz Scott 2012; o udziale Marcjalisa w zamachu patrz: *HA M. Ant.* 7.1–2. Autor (*HA M. Ant.* 6.6) tekstu wymienia także z imienia pozostałych spiskowców; patrz także Hdn. IV 13.5–6.

²¹ W grudniu 211 r. został zamordowany młodszy brat Karakalli, Geta (*P. Septimius Geta*), który od 209 r. był współrządcą imperium z tytułem *augustus*. O bezpośrednim udziale Karakalli patrz: Hdn. IV 4.3; Według relacji Kasjusza Diona (*LXXVIII* 2.3) cesarz nie zabił osobiście brata, lecz zrobił to jeden z lojalnych mu centurionów. Dyskusja o dacie i okolicznościach śmierci Gety patrz: Mastino 1981, 16, 76–78 (luty 212 r.); Kemmer 2011, 285–287 (grudzień 211 r.).

²² Podczas wizyty cesarza mieszkańcy Aleksandrii, szydząc z cesarza, m.in. określali Domnę mianem „Jokasta”, patrz Hdn. IV 9.3. Analiza przekazów źródłowych dotyczących seksualnych relacji Karakalli z Julią Domną patrz: Davenport 2017.

²³ O przyczynach śmierci Julii Domny patrz: Cass. Dio LXXIX 23.6; Hdn. IV 13.8.

²⁴ Hdn. V 3.2; *HA Macr.* 9.1: *Fuit aliqua mulier Maesa sive Varia ex Emesena urbe, soror Iuliae uxoris Severi Pertinacis Afri, quae post mortem Antonini Bassiani ex aulica domo fuerat expulsa per Macrini superbiam; cui quidem omnia concessit Macrinus, quae diu illa collegerat*; patrz także Cass. Dio LXXIX 30.3–4.

²⁵ Hdn. V 3.10: ἦσαν δὲ τινες ἐξ αὐτῶν καὶ πρόσφυγες οἰκεῖοι τῆς Μαΐσης, πρὸς οὓς ἐκείνη θαυμάζοντας τὸν παῖδα, εἴτε πλάσασμένη εἴτε καὶ ἀληθεύουσα, ἐξείπεν ὅτι ἄρα Αντωνίνου υἱὸς ἐστὶ φύσει, τῇ δὲ ὑπολήψει ἄλλου δοκοῖν· ἐπιφοιτῆσαι γὰρ αὐτὸν ταῖς θυγατρῶσιν αὐτῆς νέαις τε οὖσαις καὶ ὥραϊαις, καθ’ ὃν καιρὸν ἐν τοῖς βασιλείοις σὺν τῇ ἀδελφῇ διέτριβεν. ὅπερ ἐκεῖνοι ἀκούσαντες, τοῖς συστρατιώταις κατ’ ὀλίγον ἀπαγγέλλοντες διαβόητον ἐποίησαν τὴν φήμην, ὥς ἐς πᾶν χωρῆσαι τὸ στρατιωτικόν. Herodian (V 3.11) wspomina także, że zapłaciła ona wojsku za obwołanie jej wnuka cesarzem; Wprawdzie biograf Karakalli napisał, że pozostawił po sobie syna, Heliogabala (*HA M. Ant.* 9.2: *filium reliquit, qui postea et ipse Macedonum Antoninus Heliogabalus dictus est*), nie ma jednak wątpliwości, że genealogia ta jest fałszywa, patrz Rowan 2012, 164–165. O wiarygodności *Historia Augusta* patrz: Rohrbacher 2015. O wczesnych portretach Heliogabala, które celowo wzorowane były na ikonografii Karakalii, tak aby ukazać ich fizyczne podobieństwo, patrz: Harl 1981; Johnston 1982.

Soemias i Julii Mamei (*Iulia Mamaea*)²⁶, to perfekcyjnie wykorzystano wcześniejszą „akcję propagandową” Makryna przeciwko Karakalli. Zarzuty o utrzymywanie przez Karakallę stosunków seksualnych z matką uprawdopodobniały plotki o jego relacjach seksualnych z siostrami ciotecznymi. Kasjusz Dion przedstawia nieco odmienną wersję wydarzeń sugerując, że Meza była zaskoczona wybuchem buntu przeciwko Makrynowi²⁷. W dniu 16 maja 218 r. Heliogabal, syn Julii Soemias, został proklamowany cesarzem²⁸. Według Diona w decydującej bitwie niedaleko Antiochii Julia Meza i Julia Soemias powstrzymały zbuntowanych żołnierzy przed ucieczką, doprowadzając ostatecznie do klęski Makryna:

τὸ δὲ δὴ στράτευμα αὐτοῦ ἀσθενέστατα ἠγωνίσατο, καὶ εἴ γε μὴ ἡ τε Μαῖσα καὶ ἡ Σοαιμὶς (συνῆσαν γὰρ ἡδὴ τῷ παιδίῳ) ἀπὸ τε τῶν ὀχημάτων καταπηδήσασαι καὶ ἐς τοὺς φεύγοντας ἐσπεσοῦσαι ἐπέσχον αὐτοὺς τῆς φυγῆς ὀδουρόμεναι, καὶ ἐκεῖνο σπασάμενον τὸ ξιφίδιον, ὃ παρέζωστο, ὥφθη σφίσιν ἐπὶ ἵππου θεῖα τινὶ φορᾷ ὥς καὶ ἐς τοὺς ἐναντίους ἐλάσον, οὐκ ἂν ποτε ἔστησαν²⁹

Julia Soemias otrzymała tytuł augusty, potwierdzony przez emisje wspólnych monet z synem³⁰. Należy podkreślić, że w identyczny sposób uhonorowano także babkę młodego cesarza, Julię Mezę³¹. Zapowiedzią dobrobytu społeczeństwa rzymskiego, który miał nastąpić pod rządami Heliogabala, były emisje monet jego



Fig. 3. RIC IV 2, *Julia Soemias* 236. Aureus Julii Soemias, Aw.: IVLIA SOAEMIAS AVG VSTA, Rew.: IVNO REGINA [KHM inv. RÖ 36949]

matki z legendą ANNONA³² oraz SAECVLI FELICITAS³³. Na rewersach monet Julii Soemias eksponowano cnoty rzymskie (PIETAS³⁴ i PVDICITIA³⁵) oraz „klasyczne” boginie rzymskiego panteonu. Juno stała frontalnie w drapowanej szacie, oparta o scepter, trzymając w wyciągniętej dłoni paterę. Na awersie tych emisji tytuł Soemias został za-

pisany w formie skróconej³⁶. Na monetach, na których Juno towarzyszył epitet REGINA, bogini, wsparta o scepter, przedstawiana była w welonie i diademie, a w wyciągniętej dłoni trzymała

²⁶ Julia Soemias przez biografę *Historia Augusta* została opisana jako nierządnica, patrz *HA Macr.* 7.6: *quod quidem nomen etiam Varius Heliogabalus, qui se Bassiani filium diceret, homo sordidissimus et ex meretrice conceptus, idem postea accepit.*

²⁷ Cass. Dio LXXIX 31.

²⁸ Przez *legio III Gallica* w obozie w Raphanei, patrz: Dąbrowa 2005, 42 przyp. 36.

²⁹ Cass. Dio LXXIX 38.4.

³⁰ RIC IV 2, *Elagabalus* 207 (Aw.: IMP ANTONINVS PIVS AVG, Rew.: IVLIA SOAEMIAS AVG); datacja nadania tytułu na 218 r. patrz: Kienast 2004, 175.

³¹ RIC IV 2, *Elagabalus* 208 (Aw.: IMP ANTONINVS PIVS AVG, Rew.: IVLIA MAESA AVG); Kettenhofen 1979, 145.

³² RIC IV 2, *Julia Soemias* 234 (Aw.: IVLIA SOAEMIAS AVG, Rew.: ANNONA AVG), wyobrażające stojącą boginię z rogiem obfitości i kłosami zboża.

³³ RIC IV 2, *Julia Soemias* 239 (Aw.: IVLIA SOAEMIAS AVG, Rew.: SAECVLI FELICITAS).

³⁴ RIC IV 2, *Julia Soemias* 237A (Aw.: IVLIA SOAEMIAS AVG VSTA, Rew.: PIETAS AVG).

³⁵ RIC IV 2, *Julia Soemias* 238 (Aw.: IVLIA SOAEMIAS AVG, Rew.: PVDICITIA).

³⁶ RIC IV 2, *Julia Soemias* 235 (Aw.: IVLIA SOAEMIAS AVG, Rew.: IVNO).

palladium. Popiersiu augusty towarzyszył tytuł w formie pełnej [Fig. 3]³⁷. Westa przedstawiana była w pozycji stojącej z identyczną atrybucją jak Juno (scepter i *palladium*)³⁸ lub w wariacie, gdzie w prawej ręce siedzącej bogini *palladium* zastąpione zostało przez *simpulum*³⁹.

W krótkim czasie doszło do konfliktu młodego cesarza z elitami rzymskimi. Heliogabal, wychowany w tradycjach wschodnich miał lekceważyć rzymskie obyczaje, a jego upodobania seksualne naruszały obowiązujące tabu⁴⁰. Szczególne oburzenie miał wywołać jego związek z westalką Julią Akwilią (*Julia Aquilia Severa*)⁴¹.

Trudny do zaakceptowania przez Rzymian miał być również kult emesańskiego boga El Gabala promowany przez młodego władcę⁴², potwierdzony emisjami, na rewersie których wyobrażono sprowadzenie świętego kamienia z Emesy do Rzymu [Fig. 4]⁴³. Wydaje się, że kontrowersje wzbudziło także wybranie Palatynu na miejsce budowy *Elagabalium*⁴⁴.

Przypuszczalnie z inicjatywy Julii Mezy 26(?) czerwca 221 r. Heliogabal adoptował, a następnie podniósł do rangi augusta swojego ciotecznego brata, syna Julii Maimei⁴⁵. Stopniowo miał narastać konflikt między kuzynami. Ostatecznie 12 marca 222 r.



Fig. 4. RIC IV 2, *Elagabalus* 143d. Aureus Heliogabala, Aw.: IMP C M AVR ANTONINVS P P AVG, Rew.: SANCT DEO SOLI ELAGABAL [KHM inv. RÖ 37688]

³⁷ RIC IV 2, *Julia Soaemias* 235, 236, 237 (Aw.: IVLIA SOAEMIAS AVGVSTA, Rew.: IVNO REGINA).

³⁸ RIC IV 2, *Julia Soaemias* 246 (Aw.: IVLIA SOAEMIAS AVGVSTA, Rew.: VESTA).

³⁹ Dwie emisje Julii Soemias różni tylko legenda awersu, patrz RIC IV 2, *Julia Soaemias* 247 (Aw.: IVLIA SOAEMIAS AVG) oraz RIC IV 2, *Julia Soaemias* 248 (Aw.: IVLIA SOAEMIAS AVGVSTA).

⁴⁰ Herodian m.in. zwraca uwagę na wschodni strój, w jakim Heliogabal uczestniczył w obradach senatu, patrz: Hdn. V 5.5; stwierdza również, że było to nieakceptowane przez żołnierzy, patrz: Hdn. V 8.1: πάντων δὲ οὕτως τῶν πάλαι δοκούντων σεμνῶν ἐς ὕβριν καὶ παροινίαν ἐκβεβακχευμένων, οἱ τε ἄλλοι πάντες ἄνθρωποι καὶ μάλιστα οἱ στρατιῶται ἤχθοντο καὶ ἐδυσφόρουν· ἐμυσάττοντο δὲ αὐτὸν ὀρῶντες τὸ μὲν πρόσωπον καλλωπιζόμενον περιεργότερον ἢ κατὰ γυναικα σώφρονα, περιδεραιούς δὲ χρυσίνους ἐσθῆσι τε ἀπαλαῖς ἀνάνδρως κοσμούμενον, ὀρχούμενον τε οὕτως ὥς ὑπὸ πάντων ὀρᾶσθαι; patrz także: Scott 2018, 129–130, 135–137 oraz liczne emisje, na których Heliogabal przedstawiony został w syryjskich szatach kapłańskich np. RIC IV 2, *Elagabalus* 46b, 46d, 47–51 (Aw.: IMP ANTONINVS PIVS AVG, Rew.: P M TR P III COS III P P), nr 52–53 (Aw.: IMP ANTONINVS PIVS AVG, Rew.: P M TR P V COS III P P); Wydaje się jednak, że większe oburzenie wywołał, naruszając świętość Westalek, patrz: HA *Heliogab.* 1.6.6–7: *In virginem Vestalem incestum admisit. sacra populi Romani sublatis penetralibus profanavit. ignem perpetuum exstinguere voluit. nec Romanas tantum exstinguere voluit religiones, sed per orbem terrae, aenum studens, ut Heliogabalus deus ubique coleretur. et in penum Vestae, quod solae virgines solique pontifices adeunt, inrupit, pollutus ipse omni contagione morum cum iis qui se polluerant.*

⁴¹ Cass. Dio LXXX 9.3 εἶτα τὴν Παῦλαν ὥς καὶ κηλιδά τινα περὶ τὸ σῶμα ἔχουσιν ἀποπέμνας Ἀκυλία Σεουήρα συνώκησεν, ἐκφανέστατα παρανομήσας: ἱερομένην γὰρ αὐτὴν τῇ Ἑστίᾳ ἀσεβέστατα ἤσχυνεν. ἐτόλμησε δὲ καὶ εἰπεῖν ὅτι ἴνα δὴ καὶ θεοπρεπεῖς παῖδες ἐκ τε ἐμοῦ τοῦ ἀρχιερέως ἐκ τε ταύτης τῆς ἀρχιερείας; RIC IV 2, *Elagabalus* 205 (Aw.: IMP M AVR ANTONIN PIVS AVG, Rew.: IVL AQVIL SEV AVG).

⁴² Królczyk 2019, 39–40.

⁴³ Hdn. V 5.6–7; patrz przykładowo RIC IV 2, *Elagabalus* 143b–144, 195b–197.

⁴⁴ Hdn. V 5.8; patrz: Rowan 2009, 124–126; Conesa Navarro 2019b, 188 (przyp. 9); patrz także Woytek 2019.

⁴⁵ Hdn. V 7.1: ὁρῶσα δὲ ταῦτα ἡ Μαῖσα, ὑποπτεύουσα τε τοὺς στρατιώτας ἀπαρέσκεσθαι τῷ τοιοῦτῳ τοῦ βασιλέως βίῳ, καὶ δεδουκυῖα μὴ τι ἐκείνου παθόντος πάλιν ιδιωτεύῃ, πείθει αὐτόν, κοῦφον ἄλλως καὶ ἄφρονα νεανίαν, θέσθαι υἱὸν Καίσαρά τε ἀποδείξαι τὸν ἑαυτοῦ μὲν ἀνεπιὸν ἐκείνης δὲ ἔγγονον ἐκ τῆς ἐτέρας θυγατρὸς Μαμαίας. Omówienie przekazów źródłowych o adopcji patrz: Scott, 2018, 138–141; patrz także RIC IV 2, *Julia Maesa* 277 (Aw.: IVLIA MAESA AVG, Rew.: CONCORDIA AVGG); O datacji patrz Feriale Duranum (*P.Dura.* 54) col. II, vers 16: [vi Kal(endas)] Iulias quod dominus nost[er] [M]arcus Aure[l]ius Severus Alfe[re]x[ander] Cae[sar] appe[re]l[is].

Heliogabal wraz z Julią Soemias zostali zamordowani, a cesarzem ogłoszono Sewera Aleksandra (*Sever Alexander*, 222–235)⁴⁶.

Wenus na monetach Julii Soemias

Lp.	Nominał	Mennica	Emitent	Data	Awers	Rewers	Katalog
1.	Aureus Denarius Quinarius (AR)	Rzym	Heliogabal	218–222	IVLIA SOAEMIAS AVG – popiersie w draperii, z falowanymi włosami upiętymi nisko z tyłu, zwrócone w prawo	VENVS CAELESTIS – Wenus w diademie, stojąca z głową zwróconą w lewo, w prawej, wyciągniętej ręce jabłko, w lewej scepter, w polu gwiazda	<i>RIC IV 2, Julia Soaemias</i> 240 <i>RIC IV 2, Julia Soaemias</i> 241 <i>RIC IV 2, Julia Soaemias</i> 242
2.	Denarius Quinarius (AR)	Rzym	Heliogabal	218–222	IVLIA SOAEMIAS AVG – popiersie w draperii, z falowanymi włosami upiętymi nisko z tyłu, zwrócone w prawo	VENVS CAELESTIS – Wenus w diademie, siedząca z głową zwróconą w lewo, w prawej, wyciągniętej ręce jabłko, w lewej scepter, u stóp dziecko	<i>RIC IV 2, Julia Soaemias</i> 243 <i>RIC IV 2, Julia Soaemias</i> 244
3.	Antoninianus	Rzym	Heliogabal	218–222	IVLIA SOAEMIAS AVG – popiersie w draperii, z falowanymi włosami upiętymi nisko z tyłu, zwrócone w prawo, umieszczone na półksiężycu	VENVS CAELESTIS – Wenus w diademie, siedząca z głową zwróconą w lewo, w prawej, wyciągniętej ręce jabłko, w lewej scepter, u stóp dziecko	<i>RIC IV 2, Julia Soaemias</i> 245
4.	Sestertius Dupondius As	Rzym	Heliogabal	218–222	IVLIA SOAEMIAS AVG – popiersie w draperii, w diademie, z falowanymi włosami upiętymi nisko z tyłu, zwrócone w prawo	VENVS CAELESTIS S C – Wenus w diademie, stojąca z głową zwróconą w lewo, w prawej, wyciągniętej ręce jabłko, w lewej scepter, w polu gwiazda	<i>RIC IV 2, Julia Soaemias</i> 402 <i>RIC IV 2, Julia Soaemias</i> 403 <i>RIC IV 2, Julia Soaemias</i> 404
5.	Dupondius	Rzym	Heliogabal	218–222	IVLIA SOAEMIAS AVG – popiersie w draperii, w diademie, z falowanymi włosami upiętymi nisko z tyłu, zwrócone w lewo	VENVS CAELESTIS S C – Wenus w diademie, stojąca z głową zwróconą w lewo, w prawej, wyciągniętej ręce jabłko, w lewej scepter, w polu gwiazda	<i>RIC IV 2, Julia Soaemias</i> 405
6.	Sestertius As Dupondius	Rzym	Heliogabal	218–222	IVLIA SOAEMIAS AVG – popiersie w draperii, w diademie, z falowanymi włosami upiętymi nisko z tyłu, zwrócone w prawo	VENVS CAELESTIS S C – Wenus w diademie, siedząca z głową zwróconą w lewo, w prawej, wyciągniętej ręce jabłko, w lewej scepter, u stóp dziecko	<i>RIC IV 2, Julia Soaemias</i> 406 <i>RIC IV 2, Julia Soaemias</i> 407
7.	As lub Dupondius	Rzym	Heliogabal	218–222	IVLIA SOAEMIAS AVG – popiersie w draperii, z falowanymi włosami upiętymi nisko z tyłu, zwrócone w prawo	VENVS CAELESTIS S C – Wenus w diademie, siedząca z głową zwróconą w lewo, w prawej, wyciągniętej ręce jabłko, w lewej scepter, u stóp dziecko	<i>RIC IV 2, Julia Soaemias</i> 408

Tab. 1. Emisje Julii Soemias z legendą VENVS CAELESTIS (autor na podstawie *RIC*)

⁴⁶ Cass. Dio LXXX 19.1–20.23; Hdn. V 8.1–10; *HA Heliogab.* 16.5–17.3; Icks 2008, Królczyk 2019, 41–46. O interpretacji wydarzeń 222 roku w kontekście walki frakcji dworskich patrz: Kemezis 2016.

We wszystkich przypadkach legendę awersu podano w nominatiwie, a oprócz *cognomen* Julii wymieniony został tytuł augusty w formie skróconej (AVG). Różnice występują w ikonografii popiersia Julii Soemias. Awers wszystkich emisji przedstawia ją z falowanymi włosami upiętymi nisko z tyłu, w wariantach z diademem na głowie [Fig. 7–8]⁴⁷ lub bez niego [Fig. 5–6]⁴⁸. Trzecim ujęciem jest wizerunek bez diadem, umieszczone na półksiężycu⁴⁹. Popiersie augusty w większości zwrócone jest w prawo, jedynym wyjątkiem jest emisja, gdy zostało ono skierowane w lewo⁵⁰.

Legenda towarzysząca ikonografii rewersu została zapisana w nominatiwie⁵¹, z dodaniem abreviacji *S(enatus) C(onsultum)* w przypadku emisji senackich⁵². Wenus przedstawiona jest tam na dwa sposoby. Jeden przedstawia stojącą boginię w diademie i drapowanej szacie, wspartą lewą ręką o szept, w prawej, wyciągniętej ręce trzymającą jabłko. W polu umieszczono gwiazdę, jednak miejsce jej usytuowania nie jest sformalizowane [Fig. 5, 7]⁵³. W drugim typie Wenus siedzi na tronie, w diademie i drapowanej szacie, w prawej, wyciągniętej ręce trzyma jabłko, a w lewej szept. U stóp bogini stoi dziecko [Fig. 6, 8]⁵⁴.



Fig. 5. RIC IV 2, *Julia Soaemias* 241. Denar, Rzym. Aw.: IVLIA SOAEMIAS AVG. Rew.: VENVS CAELESTIS [BM inv. R.15617]



Fig. 6. RIC IV 2, *Julia Soaemias* 243. Denar, Rzym. Aw.: IVLIA SOAEMIAS AVG. Rew.: VENVS CAELESTIS [BM inv. 1938,0606.16]



Fig. 7. RIC IV 2, *Julia Soaemias* 402. Sesterce, Rzym. Aw.: IVLIA SOAEMIAS AVG. Rew.: VENVS CAELESTIS S C [BM inv. R.16097]

⁴⁷ RIC IV 2, *Julia Soaemias* 402–407.

⁴⁸ RIC IV 2, *Julia Soaemias* 240–244, 408.

⁴⁹ RIC IV 2, *Julia Soaemias* 245. W emisjach dynastii Sewerów nowością było umieszczenie popiersia Julii Domny na półksiężycu, patrz RIC IV 1, *Caracalla* 36a–36b, 125a–125b (Aw.: ANTONINVS AVGVSTVS, Rew.: CONCORDIAE AETERNAE), 52 (Aw.: ANTONINVS PIVS AVG PON TR P IIII, Rew.: CONCORDIAE AETERNAE), 59a–59c (Aw.: ANTON P AVG PON TR P V COS, Rew.: CONCORDIAE AETERNAE); RIC IV 1, *Geta* 7a–7b (Aw.: P SEPT GETA CAES PONT, Rew.: CONCORDIAE AETERNAE), RIC IV 1, *Julia Domna* 379a (Aw.: IVLIA PIA FELIX AVG, Rew.: LVNA LVCIFERA), 387 (Aw.: IVLIA PIA FELIX AVG, Rew.: VENERI GENETRICI), 388a, 389a (Aw.: IVLIA PIA FELIX AVG, Rew.: VENVS GENETRIX). Ten sposób przedstawienia swojego popiersia kontynuowały również Julia Meza, patrz: RIC IV 2, *Julia Maesa* 264 (Aw.: IVLIA MAESA AVG, Rew.: PIETAS AVG) oraz Julia Mamea, patrz: RIC IV 2, *Julia Mamea* 673 (Aw.: IVLIA MAMAEA AVGVSTA, Rew.: FELICITAS AVG S C), 678, 681 (Aw.: IVLIA MAMAEA AVGVSTA, Rew.: FELICITAS PVBLICA S C), 682 (Aw.: IVLIA MAMAEA AVGVSTA, Rew.: FELICITAS TEMP S C).

⁵⁰ RIC IV 2, *Julia Soaemias* 405.

⁵¹ RIC IV 2, *Julia Soaemias* 240–245.

⁵² RIC IV 2, *Julia Soaemias* 402–408.

⁵³ RIC IV 2, *Julia Soaemias* 240–242, 402–405.

⁵⁴ RIC IV 2, *Julia Soaemias* 243–245, 406–408.



Fig. 8. RIC IV 2, Julia Soaemias 406. Sesterce, Rzym.
Aw.: [IV]LIA SOAEMIAS AVG. Rew.: VENVS
CAELE[STIS] S C [BM inv. 1872,0709.806]

O ile w emisjach kobiet z dynastii Sewerów wyobrażeniu Wenus towarzyszą różne epitety (*Genetrix*⁵⁵, *Victrix*⁵⁶, *Felix*⁵⁷), to należy podkreślić, że w przypadku monet Julii Soemias bogini występuje wyłącznie jako *Caelestis*⁵⁸.

Venus Caelestis

W okresie Sewerów można zauważyć wzrost znaczenia kultu kartagińskiej bogini Tanit, czczonej pod łacińskim imieniem *Dea Caelestis*⁵⁹. Przekazy źródłowe sugerują „sprowadzenie” Tanit jako *Iuno Caelestis* do Rzymu już w 146 r. przed Chr. przez Scypiona Afrykańskiego Młodszego (*P. Cornelius Scipio Aemilianus*)⁶⁰. Według Ilsemarie Mundle oficjalny kult *Iuno Caelestis* został wprowadzony w cesarstwie dopiero za panowania Heliogabala⁶¹, co było związane z rozkazem cesarza o przywiezieniu wizerunku *Dea Caelestis* do imperium, o czym wspomina Herodian⁶². Wydaje się jednak, że z tym kultem można łączyć emisje Septymiusza Sewera i Karakalli zawierające wyobrażenie *Caelestis*, której towarzyszy legenda *INDVLGENTIA AVGG IN CARTH*⁶³. Za powiązaniem kultu *Iuno Caelestis* nie z Heliogabalem, lecz z Septymiuszem Sewerem przemawiają także *prodigia* zwiastujące dojście do władzy Sewerów, o których wspomina *Historia Augusta*⁶⁴. W tym samym czasie doszło również do „identyfikacji” *Caelestis* z frygijską boginią Kybele (*Magna Mater*)⁶⁵.

⁵⁵ RIC IV 1, Julia Domna 537, 578, 387–389, 591–592, 604–605; RIC IV 2, Julia Paula 222–223.

⁵⁶ RIC IV 1, Julia Domna 535–536, 579, 581, 630–633, 645, 647, 842, 846, 888–890; RIC IV 1, Plautilla 369, 579, 582.

⁵⁷ RIC IV 1, Julia Domna 580, 646, 866, 877; RIC IV 1, Plautilla 368; RIC IV 2, Aquilia Severa 398.

⁵⁸ Rowan 2011, 261–265.

⁵⁹ Von Domaszewski 1895, 74; Kàdàr 1966; Mikocki 1995, 69–81; Lancellotti 2010, 47–50; *contra* Mundle (1961, 229–233) uważa, że przywoływane przez nich inskrypcje nie są potwierdzeniem oficjalnej polityki religijnej Sewerów, lecz są to osobiste poglądy religijne wystawców. Dyskusja patrz: Isaenko 2019.

⁶⁰ Serv. A. XII 841: *Sed constat bello Punico secundo exoratam Iunonem, tertio vero bello a Scipione sacris quibusdam etiam Romam esse translatam.*

⁶¹ Mundle 1961, 235–237; *contra* Isaenko 2019.

⁶² Hdn. V 6.4: φήσας δὲ ἀπαρέσκεσθαι αὐτὸν ὡς πάντα ἐν ὅπλοις καὶ πολεμικῇ θεῷ, τῆς Οὐρανίας τὸ ἄγαλμα μετεπέμψατο, σεβόντων αὐτὸ ὑπερφυῶς Καρχηδονίων τε καὶ τῶν κατὰ τὴν Λιβύην ἀνθρώπων. φασὶ δὲ αὐτὸ Διδῶ τὴν Φοίνισσαν ἰδρύσασθαι, ὅτε δὴ τὴν ἀρχαίαν Καρχηδόνα πόλιν ἔκτισε, βύρσαν κατατεμοῦσα. Λίβυες μὲν οὖν αὐτὴν Οὐρανίαν καλοῦσι, Φοίνικες δὲ Ἀστροάρχην ὀνομάζουσι, σελήνην εἶναι θέλοντες.

⁶³ Patrz przykładowo: RIC IV 1, Septimius Severus 193, 266–267; RIC IV 1, Caracalla 415, 471. O znaczeniu słowa *indulgentia* w numizmatyce, patrz Janiszewska 2011, 147; *contra* Mundle (1961, 233–235), według której monet tych nie można wykorzystać do udowodnienia istnienia oficjalnego kultu *Dea Caelestis* w Rzymie, gdyż bogini pojawia się na nich jedynie jako przedstawienie Kartaginy i prawdopodobnie wybito je na pamiątkę nadania Kartaginie *ius Italicum*.

⁶⁴ Mastrocinque 2017; patrz także CIL XIII 6671 (Mogontiacum): [Iuliae Augustae] Caelesti Deae [matri Imperator]is Caesaris [M(arci) Aurelii Anton]ini Pii Felicis [Augusti Parth]ici Maximi [Britannici Maxi]mi Germanici [Maximi itemqu]e senatvs patri[ae et castror]um in honorem [legionis XXII A]ntoninianae PR [p(iae) f(idelis) ---] jvs Qvirina an[---] jiana.

⁶⁵ O sprowadzeniu kultu Kybele do Rzymu patrz Liv. (Periochae) XXIX 10: *mater Idaea deportata eat Romam a Pessinunte oppido Phrygiae, carmine in libris Sibyllinis invento, pelli Italia alienigenam hostem posse, si mater Idaea deportata Romam esset. tradita est autem Romanis per Attalum regem Asiae. lapis erat, quem matrem deum incolae dicebant*; Dziuba 2014; Spinelli 2017; o emisjach z Kybele/Juno w okresie Sewerów patrz Smyk 2021, 30–31, 36, 66, 71.

Całkowita identyfikacja Tanit z Celestis, a następnie z Iuno Caelestis nastąpiła jednak dopiero w czasach cesarstwa rzymskiego, zwłaszcza w epoce Sewerów, kiedy to zatriumfowała w pełni idea synkretyzmu. Caelestis reprezentowała wówczas syntezę wielkich bogiń matek wschodniego i zachodniego pochodzenia⁶⁶.

Decydującym argumentem za datowaniem rozwoju kultu *Caelestis* na okres panowania Septymiusza Sewera są emisje Julii Domny z legendą VENVS CAELESTIS⁶⁷.

Dyskusja

Herbert Benario zwraca uwagę na fakt, że w przeciwieństwie do Julii Domny⁶⁸ czy Julii Mamei⁶⁹ nie wybito żadnej monety Julii Soemias z tytułem MATER AVGVSTI, co według niego potwierdzałoby tezę o jej słabej pozycji na dworze w stosunku do Julii Mezy⁷⁰. Należy jednak zauważyć, że porównywanie emisji Julii Soemias z emisjami Julii Domny czy Julii Mamei może dać zafałszowany obraz rzeczywistości. Heliogabal rządził zaledwie 4 lata. Jeśli jeszcze weźmie się pod uwagę fakt, że nowa rodzina cesarska przybyła do Rzymu dopiero latem 219 r.⁷¹, trudno jest oczekiwać w tym szczególnym przypadku obiektywnych wniosków na podstawie badań ilościowych⁷². Dla porównania okres wpływów Julii Domny na dworze wynosił ok. 24 lata, a Julii Mamei ok. 13 lat. Ponadto w okresie rządów Heliogabala Rzym nie prowadził żadnych kampanii militarnych, które w naturalny sposób w związku z koniecznością opłacenia żołdu legionistów zwiększały liczbę i różnorodność emisji. Nie ma wątpliwości, że Julia Soemias używała tytułu MATER AVGVSTI, co potwierdzają źródła epigraficzne, zarówno łacińskie, jak i greckie. Tezę Benario potwierdzałyby raczej inskrypcje, z rozbudowaną tytulaturą Julii Mezy, należy jednak pamiętać, że w odniesieniu do Julii Soemias zastosowano po śmierci *damnatio memoriae*, z tego powodu interpretacja napisów jest utrudniona⁷³.

Okoliczności, w jakich Heliogabal został cesarzem, a przede wszystkim pogłoski, że był synem Karakalli, sprawiły, że macierzyństwo Soemias nie było najlepszym atutem politycz-

⁶⁶ Jaczynowska 1990, 164.

⁶⁷ RIC IV 1, *Julia Domna* 604–605 (aw.: IVLIA AVGVSTA, rew.: VENVS CAELESTIS). Na rewersie przedstawiono stojącą boginię, trzymającą w wyciągniętej prawej ręce patere, a w lewej scepter, w polu numizmatu umieszczono gwiazdę. Jediną różnicą w emisji, oznaczonej nr 605, jest jabłko zamiast paterę; o Afodycie Uranii i Afrodycie Pandemos patrz Janiszewski 2017.

⁶⁸ Przykładowo patrz RIC IV 1, *Julia Domna* 562 (Aw.: IVLIA AVGVSTA, Rew.: MATER AVGG).

⁶⁹ RIC IV 2, *Julia Mamaea* 689 (Aw.: IVLIA MAMAEA AVGVSTA, Rew.: MATER AVG ET CAE(sic!)STORVM); patrz także przykładowo emisje Sewera Aleksandra, na awersie których przedstawiono cesarza wraz z matką: RIC IV 2, *Severus Alexander* 316 (Aw.: IMP ALEXANDER PIVS AVG IVLIA MAMAEA AVG MATER AVG, Rew.: AEQVITAS AVGVSTI), 317 (Aw.: IMP SEV ALEXAND AVG IVLIA MAMAEA AVG MATER AVG, Rew.: FELICITAS TEMPORA), 659 (Aw.: IMP SEV ALEXAND AVG IVLIA MAMAEA AVG MATER AVG, Rew.: ADLOCVTIO AVGVSTI COS III P P).

⁷⁰ Benario 1959, 10.

⁷¹ Zimę 218/219 Heliogabal spędził w Nikomedii; Hdn. V 5.3: ὁ δὲ Ἀντωνῖνος ἀπάρας τῆς Συρίας ἐλθὼν τε ἐς τὴν Νικομήδειαν ἐχείμαζε, τῆς ὥρας τοῦ ἔτους οὗτος ἀπαυτούσης; Kienast 2004, 172.

⁷² Autorka nie kwestionuje bardzo ciekawych badań przeprowadzonych przez Clare Rowan (2011, 247, 261–265), lecz chce zwrócić uwagę na problemy interpretacyjne w przypadku emisji Julii Soemias.

⁷³ CIL VIII 2715 (Lambaesis): *Imp(eratori) Caes(ari) M(arco) Aureli[o] Anto[ni]no[is] Pi[o] Felici et Iuliae Maesae Aug(ustae) / aviae domini nostri [et [[Iuliae Soaemiadi Bassianae Aug(ustae) matri] d(omini) [n(ostri)]]]*. Patrz także przykładowo: CIL VIII 2564 = ILS 470; CIL VI 40679 = AE 1954, 28; SEG XL 349; SEG LIV 1777; Okoń 2018, 145.

nym, do którego można by się bezpośrednio odwoływać i eksponować w mennictwie (mogła być postrzegana jako *meretrix*⁷⁴). W przypadku Julii Mamei sytuacja ta, choć pozornie identyczna jak siostry, po upływie kilku lat nie miała już takiego znaczenia.

Odwołanie się do macierzyństwa Julii Soemias wyrażono w sposób bardziej subtelny poprzez emisje z przedstawieniem na rewersie bogini Kybele, której towarzyszyła legenda MATER DEVM⁷⁵. Po raz pierwszy w emisjach kobiet z rodziny cesarskiej Kybele pojawiła się na monetach Sabiny (*Vibia Sabina*)⁷⁶, lecz dopiero w przypadku Faustyny Starszej (*Annia Galeria Faustina*) wizerunkowi bogini towarzyszyła legenda MATRI DEVM SALVTARI⁷⁷, natomiast Faustyny Młodszej (*Annia Galeria Faustina Minor*) MATRI MAGNAE⁷⁸. W mennictwie Julii Domny Kybele występuje z kilkoma wariantami legendy (MATER DEVM⁷⁹, MATRI DEVM⁸⁰, MATRI MAGNAE⁸¹, MATER AVGG⁸²). Szczególnie interesująca w kontekście Julii Soemias jest emisja z ostatnią legendą. Nie ma wątpliwości, że atrybuty identyfikują boginię jako Kybele. Została ona przedstawiona na kwadrydzie zaprzężonej w lwy, oparta lewą ręką o bęben, trzymająca w wyciągniętej prawej gałąź. Użycie przez Julię Domnę tytułu „matka cesarzy” – MATER AVGG(*ustorum*) – zestawionego z wizerunkiem Kybele, bogini, która funkcjonowała w świadomości społecznej przede wszystkim jako „matka bogów” (MATER DEVM), było bezpośrednim, wręcz dosłownym przekazem mówiącym, że Domna jest matką dwóch augustów, którzy po śmierci wejdą w poczet bogów⁸³. Można ostrożnie założyć, że emisje Julii Soemias z legendą rewersu MATER DEVM [Fig. 9], które są niemal identyczne pod względem ikonograficznym z emisjami Julii Domny [Fig. 10], były swoistym „przekazem podprogowym” mającym utrwalić informację, że jest ona matką cesarza. Być może po 24 latach obecności Julii Domny w przestrzeni publicznej epitet MATER DEVM był tożsamy w odbiorze społecznym z tytułem MATER AVGVSTI.

⁷⁴ *HA Macr.* 7.6.

⁷⁵ *RIC IV 2, Julia Soaemias* 400, 401 (Aw.: IVLIA SOAEMIAS AVGVSTA, Rew.: MATER DEVM S C).

⁷⁶ *RIC II 2, Sabina* 2928.

⁷⁷ *RIC II 3, Faustina I* 1145a–b (Aw.: DIVA AVGVSTA FAVSTINA, Rew.: MATRI DEVM SALVTARI S C).

⁷⁸ *RIC III 3, Faustina II* 704–706 (Aw.: FAVSTINA AVGVSTA, Rew.: MATRI MAGNAE).

⁷⁹ *RIC IV 1, Julia Domna* 564 (Aw.: IVLIA AVGVSTA, Rew.: MATER DEVM). Kybele siedząca na tronie, trzymająca gałąź w wyciągniętej prawej ręce i scepter w lewej opartej na bębnie, po obu stronach tronu lwy. Również w wariacie bez sceptra (nr 565). Przedstawienia powtórzone w emisjach senackich (nr 859, 883; ze sceptrem nr 882); nr 566 (Aw.: IVLIA AVGVSTA, Rew.: MATER DEVM), Kybele ukazana w pozycji stojącej, trzymająca gałąź w prawej ręce i bęben w lewej, u stóp bogini siedzący lew.

⁸⁰ W emisjach, w których legenda rewersu zapisana została w genetiwie w ikonografii Kybele, oprócz gałęzi i siedzącego lwa dodano niską kolumnę, na której stojąca bogini opiera lewą rękę, trzymającą scepter, patrz *RIC IV 1, Julia Domna* 570 (Aw.: IVLIA AVGVSTA, Rew.: MATRI DEVM). Po śmierci Septymiusza Sewera emisje różniły się wyłącznie legendą awersu, patrz 382–383 (Aw.: IVLIA PIA FELIX AVG) ze sceptrem lub 383A bez sceptra.

⁸¹ Wyłącznie w emisjach senackich imię bogini występuje w genetiwie. Kybele siedząca na tronie między dwoma lwami, trzymając w prawej, wyciągniętej ręce gałąź oraz bęben na kolanach patrz: *RIC IV 1, Julia Domna* 861 (Aw.: IVLIA AVGVSTA, Rew.: MATRI MAGNAE S C). Również w wariacie różniącym się legendą awersu, *RIC IV 1, Julia Domna* 841 (Aw.: IVLIA DOMNA AVG, Rew.: MATRI MAGNAE S C), gdzie wśród atrybutów bogini nie umieszczono gałęzi.

⁸² *RIC IV 1, Julia Domna* 562 (Aw.: IVLIA AVGVSTA, Rew.: MATER AVGG); 858, 879 (Aw.: IVLIA AVGVSTA, Rew.: MATER AVGG S C).

⁸³ Powiązanie Julii Domny z Kybele ukazuje uniwersalną koncepcję macierzyństwa, patrz Bertolazzi 2019; Okoń 2012, 15: „Godne uwagi jest systematyczne podkreślanie macierzyńskich ról kolejnych cesarzowych, co korespondowało z faktem, że ich pozycja i władza nie wynikały z uprawnień instytucjonalnych, lecz ze związków rodzinnych. Cesarz ojciec i cesarzowa matka stają się dla ludności imperium wzorem idealnego małżeństwa, a zarazem odwzorowaniem boskiego związku Jowisza i Junony, naczelných bóstw rzymskiego panteonu”.

Wydaje się, że w podobnym kontekście należy rozpatrywać emisje Julii Soemias z legendą rewersu VENVS CAELESTIS. Potwierdzone są dwie emisje Julii Domny, gdzie przedstawieniu Wenus towarzyszy legenda VENVS CAELESTIS. Na rewersie Wenus stoi w drapowanej szacie, w wyciągniętej prawej ręce trzyma paterę, a w lewej scepter, w polu umieszczono gwiazdę⁸⁴. W drugiej emisji, ukazującej stojącą Wenus, jedyną zmianą w atrybucji jest jabłko, które zastąpiło scepter⁸⁵. Ten ostatni typ ikonografii Wenus z monet Julii Domny powtórzono w emisjach Julii Soemias [Fig. 5]⁸⁶, a także w emisjach Heliogabala⁸⁷ i jego żony Julii Akwili⁸⁸.

Należy zauważyć, że w mennictwie Sewerów w przypadku ikonografii Wenus poszczególnym epitetom bogini nie była przyporządkowana „sztywna” atrybucja. Bogini przedstawionej z identycznymi atrybutami mogły towarzyszyć różne epitety. Emisje Julii Domny ukazujące stojącą Wenus, która trzyma jabłko i scepter, dedykowane są bogini zarówno z przydomkami *Felix* [Fig. 11]⁸⁹ jak i *Victrix* [Fig. 12]⁹⁰. Identyczne atrybuty trzyma także *Venus Caelestis*, ale w przypadku tych emisji w polu rewersu umieszczano symbol gwiazdy.

Podobna sytuacja ma miejsce w przypadku emisji Julii Soemias, które prezentują Wenus siedzącą na tronie [Fig. 6, 8], gdzie wzór ikonografii odnajdujemy w mennictwie Julii Domny⁹¹. Przedstawiona na rewersach bogini trzyma w wyciągniętej prawej ręce jabłko, a w lewej scepter. Jedyną różnicą w atrybucji jest to, że przed jej tronem na monetach Julii Soemias stoi dziecko, a na numizmatach Julii Domny stojąca mała postać to Kupidyn. Wyobrażeniu bogini



Fig. 9. RIC IV 2, *Julia Soaemias* 400. Sesterce, Rzym.
Aw.: IVLIA SOAEMIAS AVGVSTA. Rew.: MATER DEVM SC [BM inv. R.16094]



Fig. 10. RIC IV 1, *Julia Domna* 859. Sesterce, Rzym.
Aw.: IVLIA AVGVSTA. Rew.: MATER DEVM SC [BM inv. R.15771]



Fig. 11. RIC IV 1, *Julia Domna* 646. Denar, Antiochia / Laodicea ad Mare. Aw.: IVLIA AVGVSTA. Rew.: VENVS FELIX [BM inv. 1946,1004.894]

⁸⁴ RIC IV 1, *Julia Domna* 604 (Aw.: IVLIA AVGVSTA, Rew.: VENVS CAELESTIS).

⁸⁵ RIC IV 1, *Julia Domna* 605 (Aw.: IVLIA AVGVSTA, Rew.: VENVS CAELESTIS).

⁸⁶ RIC IV 2, *Julia Soaemias* 240–242.

⁸⁷ RIC IV 2, *Elagabalus* 164 (Aw.: IMP ANTONINVS PIVS AVG, Rew.: VENVS CAELESTIS).

⁸⁸ RIC IV 2, *Aquilia Severa* 230 (Aw.: IVLIA AQVILIA SEVERA AVG, Rew.: VENVS CAELESTIS).

⁸⁹ RIC IV 1, *Julia Domna* 646 (Aw.: IVLIA AVGVSTA, Rew.: VENVS FELIX).

⁹⁰ RIC IV 1, *Julia Domna* 630–631 (Aw.: IVLIA DOMNA AVG, Rew.: VENER VICT).

⁹¹ O inspiracjach i wzorcach emisji Julii Domny dedykowanych Wenus patrz Conesa Navarro, Smyk 2022.



Fig. 12. RIC IV 1, *Julia Domna* 630. Denar, Homs?.
Aw.: IVLIA DOMNA AVG. Rew.: VENER VICT
[BM inv. 1947,0408.15]



Fig. 13. RIC IV 1, *Julia Domna*, 537. Aureus, Rzym.
Aw.: IVLIA DOMNA AVG. Rew.: VENVS GENETRIX
[BM inv. 1864,1128.284]



Fig. 14. RIC IV 2, *Julia Paula* 222. Denar, Rzym. Aw.:
IVLIA PAVLA AVG. Rew.: VENVS GENETRIX
[BM inv. 1860,0330.301]

w emisjach Julii Domny towarzyszy legenda VENVS GENETRIX [Fig. 13]⁹².

Interesujące w kontekście obecnych rozważań jest porównanie emisji Julii Soemias dedykowanych *Venus* z emisjami żony Heliogabala, Julii Pauli (*Julia Cornelia Paula*). Dwie emisje o identycznej ikonografii ukazują boginię siedzącą na tronie, zwróconą w lewo, trzymającą w wyciągniętej prawej ręce jabłko, a w lewej scepter. Różnią się one wyłącznie legendą rewersu towarzyszącą bogini: VENVS GENETRIX [Fig. 14]⁹³ oraz VENVS VICTRIX⁹⁴.

Znaczący jest brak przedstawienia dziecka przed tronem bogini, tym bardziej że wydawać by się mogło, że obliguje do tego epitet bogini *Genetrix* [Fig. 14]. To Julia Paula, jako żona cesarza, miała gwarantować ciągłość, wręcz przetrwanie dynastii. Co więcej, na rewersach emisji Julii Domny, którym siedzącej bogini towarzyszy legenda VENVS GENETRIX, przed tronem wyobrażono nie dziecko, lecz Kupidyna [Fig. 13]. Stojące dziecko przedstawione zostało natomiast na monetach matki cesarza Julii Soemias z legendą rewersu VENVS CAELESTIS [Fig. 6, 8].

Należy pamiętać, że bez względu na epitet, którym określana była bogini, cały czas była to ta sama *Venus* z jej wszystkimi aspektami (macierzyńskim, militarnym itp.), mimo że nie było to wyraźnie zaznaczone ikonograficznie przez konkretną atrybucję. Emisje Julii Soemias podkreślają aspekt macierzyński *Venus Caelestis*⁹⁵. Bogini nie jest już wyłącznie „Afrodytą Ura-nią”, lecz staje się równocześnie „Afrodytą Pandemos”. W tym kontekście można ostrożnie postawić hipotezę, że emisje Julii Soemias z legendą VENVS CAELESTIS były, podobnie jak omówione wyżej emisje dedykowane Kybele (Rew.: MATER DEVM), odwołaniem do macie-

⁹² RIC IV 1, *Julia Domna* 537 (Aw.: IVLIA DOMNA AVG, Rew.: VENVS GENETRIX).

⁹³ RIC IV 2, *Julia Paula* 222 (Aw.: IVLIA PAVLA AVG. Rew.: VENVS GENETRIX).

⁹⁴ RIC IV 2, *Julia Paula* 223 (Aw.: IVLIA PAVLA AVG, Rew.: VENVS VICTRIX).

⁹⁵ Rowan 2011, 261; Sonja Nadolny (2016, 40–41) sugeruje, że emisje Julii Soemias dedykowane *Venus Caelestis* miały dopełnić utożsamienie jej syna z bogiem solarnym Apollem.

rzyństwa augusty. Odwołaniem wręcz dosłownym poprzez umieszczenie dziecka stojącego przed tronem zamiast symbolicznej postaci Kupidyna na monetach Julii Domny.

Wnioski

Jak wspomniano wyżej, pozycja kobiet z dynastii Sewerów, podobnie jak wszystkich kobiet rodzin cesarskich, nie wynikała z ich uprawnień politycznych czy administracyjnych w państwie, lecz wyłącznie z powiązań rodzinnych. Ta sytuacja wymuszała konieczność eksponowania w życiu publicznym aspektu macierzyńskiego „syryjskich cesarzowych”⁹⁶. Pedro David Conesa Navarro w swoich badaniach podkreśla znaczenie legend VENVS CAELESTIS i MATER DEVM w mennictwie Julii Soemias:

Sin duda, el tema de *Venus Caelestis* y *Mater Deum* fueron los más significativos. A través de las acuñaciones monetales podemos observar que parte de la visión transmitida por las fuentes literarias que nos hablaron de dos comportamientos opuestos parecen confirmarse. En el caso de Maesa se repitieron los cánones establecidos por Julia Domna, además de una especial atención por desarrollar un discurso basado en la felicidad que supuso el nuevo período que se inauguraba. Por el contrario, con Soemias vemos cierta influencia en las culturas desarrolladas en Oriente, posiblemente con formas que nos recordarían a su ciudad natal⁹⁷.

Rzeczywiście oba napisy są znaczące, wydaje się jednak, że nie w kontekście, jaki zaproponował Conesa Navarro. Nie można zgodzić się z tezą o swoistym podziale „ideologicznym”, wręcz przeciwstawnych stanowiskach Julii Mezy i Julii Soemias, na podstawie badań numizmatycznych. Oczywiście ze względu na działania w sferze religijnej Heliogabala, a przede wszystkim na opisane w źródłach okoliczności śmierci zarówno cesarza, jak i jego matki, przebija obraz „podziału” *domus divina*, jednak nie znajduje on odbicia w mennictwie Julii Soemias. Jej emisje, na których rewersie przedstawiono rzymskie boginie (Juno, Westę) czy *virtutes* (PIETAS, PVDICITIA), są kontynuacją mennictwa Julii Domny i bezwzględnie nie mogą być kojarzone z „Orientem”. Jak wykazano powyżej, również monety Julii Soemias dedykowane *Mater Deum* i *Wenus* z epitetem *Caelestis* są wzorowane na emisjach żony Septymiusza Sewera.

Venus Caelestis na rewersach monet Julii Soemias podkreśla aspekt macierzyński „syryjskiej cesarzowej”. Zastąpienie Kupidyna z monet Julii Domny postacią dziecka nadaje tym emisjom nie symboliczny, a realny charakter przekazu. Oczywiście nie chodzi w tym kontekście o przekaz dotyczący cesarza, który bez wątpienia w czasie wybitia tych emisji nie był dzieckiem, lecz ukazanie Julii Soemias jako matki nie w formie alegorycznego czy metaforycznego przedstawienia (wizerunek Kupidyna), lecz rzeczywistej matki cesarza – MATER AVGVSTI (wizerunek dziecka).

⁹⁶ Domínguez Arranz 2017, 100.

⁹⁷ Conesa Navarro 2019b, 213.

Bibliografia

Źródła numizmatyczne

RIC II = H. Mattingly, E.A. Sydenham, *The Roman Imperial Coinage, II: Vespasian to Hadrian*, London 1926.

RIC II 3 = R.A. Abdy, P.F. Mittag, *The Roman Imperial Coinage, II 3: From AD 117–138, Hadrian*, London 2019.

RIC III = H. Mattingly, E.A. Sydenham, *The Roman Imperial Coinage, III: Antoninus Pius to Commodus*, London 1930.

RIC IV 1 = H. Mattingly, E.A. Sydenham, *The Roman Imperial Coinage, IV 1: Pertinax to Geta*, London 1936.

RIC IV 2 = H. Mattingly, E.A. Sydenham, *The Roman Imperial Coinage, IV 2: Macrinus to Pupienus*, London 1968.

RRC = M.H. Crawford, *Roman Republican coinage*, London 1974.

Źródła epigraficzne

AE = *L'Année épigraphique*, Paris 1888–.

CIL = *Corpus Inscriptionum Latinarum, consilio et auctoritate Academiae litterarum regiae Borussicae editum*, Berlin 1862–.

ILS = H. Dessau, *Inscriptiones Latinae Selectae*, Berlin 1892–1916.

SEG = *Supplementum Epigraphicum Graecum*, Amsterdam–Leiden 1923–.

Literatura przedmiotu

Baharal D., 1992: *The Portraits of Julia Domna from the Years 193–211 A.D. and the Dynastic Propaganda of L. Septimius Severus*, „*Latomus*” 51.1, 110–118.

Benario H., 1959: *The Titulature of Julia Soaemias and Julia Mamaea: Two Notes*, „*TAPhA*” 90, 9–14.

Bertolazzi R., 2019: *Julia Domna and her Divine Motherhood: A Re-examination of the Evidence from Imperial Coins*, „*CJ*” 114.4, 464–486.

Clark N., 2015: *Aphrodite and Venus in Myth and Mimesis*, Newcastle upon Tyne.

Conesa Navarro P.D., 2019a: *La maternidad como instrumento propagandístico. Julia Domna, la primera emperatriz de la dinastía de los Severos*, [w:] *Género y mujeres en el Mediterráneo Antiguo. Iconografías y literaturas*, red. P.D. Conesa Navarro, R.M. Gualda Bernal, J.J. Martínez García, Murcia, 71–92.

Conesa Navarro P.D., 2019b: *Julia Maesa y Julia Soemias en la corte de Heliogábalo: el poder femenino de la Domus Severiana*, „*SHHA*” 37, 185–223.

- Conesa Navarro P.D., Smyk A., 2022: *Goddess Venus on Julia Domna's Coins: The Political Use of the Coinage of an Augusta of the Severan Dynasty*, „Historia i Świat” 11, 175–200.
- Davenport C., 2017: *The Sexual Habits of Caracalla: Rumour, Gossip, and Historiography*, „Histos” 11, 75–100.
- Dąbrowa E., 2005: *La legio III Gallica, la colonisation militaire et les Sévères*, „Althistorisch-Epigraphische Studien” 5, 35–44.
- Domaszewski A. von, 1895: *Die Religion des römischen Heeres*, Trier.
- Dominguez Arranz A., 2017: *Imágenes del poder en la Roma imperial: política, género y propaganda*, „Arenal. Revista De Historia De Las Mujeres” 24.1, 99–131.
- Dziuba A., 2014: *Gens Claudia i rzymski kult Wielkiej Macierzy – Kybele*, „Klio. Czasopismo poświęcone dziejom Polski i powszechnym”, 30.3, 85–99.
- Franczak A., 2009: *Świątynie Wenus Erycynskiej w starożytnym Rzymie*, „In Gremium” 3, 7–19.
- Gorrie C., 2004: *Julia Domna's Building Patronage, Imperial Family Roles and the Severan Revival of Moral Legislation*, „Historia” 53.1, 61–72.
- Grossi O., 1936: *The Forum of Julius Caesar and the Temple of Venus Genetrix*, „Memoirs of the American Academy in Rome” 13, 215–220.
- Günther E., 2016: *Femaleness Matters: Identity and Identification Processes in the Severan Dynasty*, „Marburger Beiträge zur Antiken Handels-, Wirtschafts- und Sozialgeschichte” 34, 113–168.
- Harl K.W., 1981: *Caracalla or Elagabalus? The Imperial Imago at the Greek Mint of Magnesia ad Maeandrum*, „American Numismatic Society Museum Notes” 26, 163–184.
- Hill D.K., 1944: *The Temple above Pompey's Theater*, „CJ” 39.6, 360–365.
- Icks M., 2008: *Heliogabalus, a Monster on the Roman Throne: The Literary Construction of a 'Bad' Emperor*, [w:] *Kakos: Badness and Anti-value in Classical Antiquity*, red. I. Sluiter, R. Rosen, Leiden–Boston, 477–488.
- Isaenko R.A., 2019: *Macrobius, Saturnalia 3.9 and the Roman Cult of Iuno Caelestis*, „Philologia Classica” 14.2, 208–215.
- Jaczynowska M., 1990: *Religie świata rzymskiego*, Warszawa.
- Janiszewska D., 2011: *The Ideology of the Victory of the Emperor Septimius Severus in the Period 193–197 AD in Numismatic Sources*, [w:] *Studia Lesco Mrozewicz ad amicis et discipulis dedicata*, red. S. Ruciński, K. Balbuza, K. Królczyk, Poznań, 145–151.
- Janiszewski P. 2017: *Afrodyta Urania. Fizyczne, mistyczne i teurgiczne teofanie Niebiańskiej Bogini w czasach późnego antyku (relacje i asocjacje)*, Warszawa.
- Jeličić-Radonić J., 2011: *Venus Victrix in the Salona Urbs Orientalis*, [w:] *Roma y las provincias: modelo y difusión*, I, red. T. Nogales, I. Rodà, Roma, 383–389.
- Johnston A., 1982: *Caracalla or Elagabalus? A Case of Unnecessary Mistaken Identity*, „American Numismatic Society Museum Notes” 27, 97–147.

- Kàdàr Z., 1966: *Julia Domna comme Assyrié Kythereia et Seléné*, „ACD” 2, 101–108.
- Kemezis A., 2016: *The Fall of Elagabalus as Literary Narrative and Political Reality: A Reconsideration*, „Historia: Zeitschrift Für Alte Geschichte”, 65.3, 348–390.
- Kemmer F., 2011: *Out of the Shadow: Geta and Caracalla Reconsidered*, [w:] *Repräsentationsformen in severischer Zeit*, red. S. Faust, F. Leitmeir, Berlin, 270–290.
- Kettenhofen E., 1979: *Die syrischen Augustae in der historischen Überlieferung: Ein Beitrag zum Problem der Orientalisierung*, Bonn.
- Kienast, D. 2004: *Römische Kaisertabelle. Grundzüge einer römischen Kaiserchronologie*, Darmstadt.
- Kluczek, A. 2009: *VNDIQVE VICTORES. Wizja rzymskiego władztwa nad światem w mennictwie złotego wieku Antoninów i doby kryzysu III wieku – studium porównawcze*, Katowice.
- Kluczek A., 2013: *L. Cornelius Sulla in the Roman Numismatic Tradition*, [w:] *Lucius Cornelius Sulla: History and Tradition*, red. D. Słapek, I.A. Łuć, Lublin, 141–157.
- Królczyk K., 2019: *Hic finis Antoninorum nomini in re publica fuit. Assassination of Emperor Elagabalus and Condemnation of His Memory*, „Res Historica” 48, 37–54.
- Lancellotti M., 2010: *Dea Caelestis: studi e materiali per la storia di una divinità dell’Africa romana*, Pisa–Roma.
- Langford J., 2013: *Maternal Megalomania: Julia Domna and the Imperial Politics of Motherhood*, Baltimore.
- Levick B., 2007: *Julia Domna. Syrian Empress*, London–New York.
- Lusnia S., 1995: *Julia Domna’s Coinage and Severan Dynastic Propaganda*, „Latomus” 54.1, 119–140.
- Marzo L., 2019: *Mater et Augusta: la “maternità istituzionale” di Giulia Domna tra evidenze storiche e finzioni letterarie*, „Classica et Christiana” 14, 165–185.
- Mastino A., 1981: *Le titolature di Caracalla e Geta attraverso le iscrizioni (indici)*, Bologna.
- Mastrocinque A., 2017: *Juno Caelestis and Septimius Severus*, „AAntHung” 57, 273–278.
- Mikocki T., 1995: *Sub Specie Deae: les impératrices et princesses romaines assimilées à des déesses*, Rome.
- Mundle I. 1961: *Dea Caelestis in der Religionspolitik des Septimius Severus und der Julia Domna*, „Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte” 10.2, 228–237.
- Nadolny S., 2016: *Die severischen Kaiserfrauen*, Stuttgart.
- Okoń D., 2012: *Iulia Augusta mater w świetle źródeł epigraficznych*, „Przegląd Zachodniopomorski” 2, 7–16.
- Okoń D., 2018: *Several Remarks on the Cult and the Titulature of Empresses from the Severan Dynasty*, „Mnemon” 18.2, 142–149.
- Rives J., 1994: *Venus Genetrix outside Rome*, „Phoenix” 48.4, 294–306.
- Rohrbacher D., 2015: *The Play of Allusion in the Historia Augusta*, Madison.

- Rowan C., 2009: *Becoming Jupiter: Severus Alexander, The Temple of Jupiter Ultor, and Jovian Iconography on Roman Imperial Coinage*, „AJN” 21, 123–150.
- Rowan C., 2011: *The Public Image of the Severan Women*, „PBSR” 79, 241–273.
- Rowan C., 2012: *Under Divine Auspices: Divine Ideology and the Visualisation of Imperial Power in the Severan Period*, Cambridge.
- Royo Martínez M.M., 2017: *Propaganda dinástica, militar y religiosa en las monedas de Julia Domna*, „ETF(hist)” 30, 299–322.
- Royo Martínez, M.M., 2019: *Las emperatrices sirias y las excepcionales series monetales de Julia Domna y Julia Mamaea*, „ETF(hist)” 32, 115–136.
- Sansom S., 2020: *Pompey, Venus, and the Politics of Hesiod in Lucan's Bellum Civile 8.456–9*, „CJ”, 70.2, 784–791.
- Schilling R., 1954: *La religion romaine de Venus depuis les origines jusqu'au temps d'Auguste*, Paris.
- Scott A., 2012: *Dio and Herodian on the Assassination of Caracalla*, „CW” 106.1, 15–28.
- Scott A., 2018: *Emperors and Usurpers: An Historical Commentary on Cassius Dio's Roman History, Books 79(78)–80(80) (A.D. 217–229)*, Oxford.
- Skiendziel A., 2009: *Wykorzystanie wizerunku bóstw jako motywu propagandowego w mienictwie cesarzowych dynastii Sewerów*, „Wieki Stare i Nowe” 1.6, 57–72.
- Smyk A., 2021: *Boginie powiązane z kobietami Sewerów w polityce propagandowej dynastii (studium numizmatyczne)*, Siedlce.
- Spinelli A., 2017: *The “Getty Cybele”: A Roman Portrait of Feminine Virtues*, „AJA”, 121.3, 369–396.
- Staples A., 1998: *From Good Goddess to Vestal Virgins: Sex and Category in Roman Religion*, London–New York.
- Vollenweider M.L., 1958–1959: *Der Traum des Sulla Felix*, „SNR” 39, 22–38.
- Woytek B.E., 2019: *Elagabalus and the “Aedes Dei Invicti Solis Elagabali” in Rome: The Numismatic Evidence*, „NC” 179, 205–224.

Źródła ilustracji

- Fig. 1. © The Trustees of the British Museum, CC BY-NC-SA 4.0, <https://www.britishmuseum.org/collection/image/628643001>, https://www.britishmuseum.org/collection/object/C_2002-0102-2840
- Fig. 2. © The Trustees of the British Museum, CC BY-NC-SA 4.0, <https://www.britishmuseum.org/collection/image/630681001>, https://www.britishmuseum.org/collection/object/C_2002-0102-4687
- Fig. 3. Fot. Münzkabinett, Kunsthistorisches Museum, ID 123034. Aufnahme durch Photoatelier, CC BY-NC-SA 3.0 AT, <https://www.ikmk.at/object?id=ID123034>

- Fig. 4. Fot. Münzkabinett, Kunsthistorisches Museum, ID 124646. Aufnahme durch Photoatelier, CC BY-NC-SA 3.0 AT, <https://www.ikmk.at/object?id=ID124646>
- Fig. 5. © The Trustees of the British Museum, CC BY-NC-SA 4.0, <https://www.britishmuseum.org/collection/image/1613119263>, https://www.britishmuseum.org/collection/object/C_R-15617
- Fig. 6. © The Trustees of the British Museum, CC BY-NC-SA 4.0, <https://www.britishmuseum.org/collection/image/1613119267>, https://www.britishmuseum.org/collection/object/C_1938-0606-16
- Fig. 7. © The Trustees of the British Museum, CC BY-NC-SA 4.0, <https://www.britishmuseum.org/collection/image/1613094224>, https://www.britishmuseum.org/collection/object/C_R-16097
- Fig. 8. © The Trustees of the British Museum, CC BY-NC-SA 4.0, <https://www.britishmuseum.org/collection/image/1613094228>, https://www.britishmuseum.org/collection/object/C_1872-0709-806
- Fig. 9. © The Trustees of the British Museum, CC BY-NC-SA 4.0, <https://www.britishmuseum.org/collection/image/1613094218>, https://www.britishmuseum.org/collection/object/C_R-16094
- Fig. 10. © The Trustees of the British Museum, CC BY-NC-SA 4.0, <https://www.britishmuseum.org/collection/image/1613093713>, https://www.britishmuseum.org/collection/object/C_R-15771
- Fig. 11. © The Trustees of the British Museum, CC BY-NC-SA 4.0, <https://www.britishmuseum.org/collection/image/1613116081>, https://www.britishmuseum.org/collection/object/C_1946-1004-894
- Fig. 12. © The Trustees of the British Museum, CC BY-NC-SA 4.0, <https://www.britishmuseum.org/collection/image/1612993878>, https://www.britishmuseum.org/collection/object/C_1947-0408-15
- Fig. 13. © The Trustees of the British Museum, CC BY-NC-SA 4.0, <https://www.britishmuseum.org/collection/image/658860001>, https://www.britishmuseum.org/collection/object/C_1864-1128-284
- Fig. 14. © The Trustees of the British Museum, CC BY-NC-SA 4.0, <https://www.britishmuseum.org/collection/image/1613119299>, https://www.britishmuseum.org/collection/object/C_1860-0330-301

Anita Smyk
Uniwersytet w Siedlcach
anita.smyk@uws.edu.pl
ORCID: 0000-0002-6006-7309